

РОЗДІЛ **2** АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ДОШКІЛЬНОЇ ТА ЗАГАЛЬНОЇ
СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

УДК 378:373.3.5.091.12.011.3-051

Горяна Л. Г.

ORCID: 0000-0003-1130-3210

Доктор філософії, кандидат педагогічних наук, доцент,
президент Міжнародної академії культури безпеки, екології та здоров'я
(Київ, Україна), E-mail: gorjana2017@gmail.com

**КРИТЕРІАЛЬНО-ЦІННІСНІ ПІДХОДИ
ДО ТЕКСТОУТВОРЕННЯ СУЧАСНОГО ПІДРУЧНИКА
ДЛЯ ШКІЛЬНОГО ПРЕДМЕТУ «ОСНОВИ ЗДОРОВ'Я»**

В статті автор розглядає важливі умови створення сучасного підручника з інтегрованого шкільного курсу «Основи здоров'я». Автор пропонує фахівцям з освіти, видавцям, викладачам педагогічних ЗВО, учителям-практикам, батькам ознайомитися з особливостями будови шкільного підручника: критеріями створення тексту підручника як важливого засобу навчання, розвитку та виховання учнів задля актуалізації знань про здоровий спосіб життя, здоров'язбереження, культуру здоров'я.

Акцентується увага, що тільки незначна кількість прикладів, які свідчать про недосконалу дидактико-методичну обробку навчального матеріалу відповідно до вікових навчальних можливостей учнів. Аспектами теорії шкільного підручника є дидактичні, психологічні, гігієнічні й книгознавчі вимоги, які ставляться до його створення; принципи та критерії добору наукових знань, а також вимоги щодо структури підручника: його понятійного апарату, ілюстративного матеріалу, апарату орієнтування та апарату організації засвоєння навчального матеріалу; лабораторного практикуму, комп'ютерної підтримки; забезпечення реалізації освітнього, розвивального та виховного потенціалу підручника.

***Мета статті** полягає в окресленні особливостей сучасного підручникотворення в Україні.*

***Методологічну основу статті** становлять: теорія пізнання (єдність змісту і форми, взаємозв'язок теорії та практики, теорія пізнання як активна перетворювальна і відображувальна категорія діяльності), концепція втілення в освіту парадигм гуманізації навчання.*

***Наукова новизна** полягає в удосконаленні теорії національного підручникотворення: доведено роль шкільного підручника в системі засобів навчання, що дало підґрунтя для звернення уваги на визначення поняття «підручник» у науково-педагогічній літературі в умовах дистанційного навчання; розроблено й обґрунтовано критеріально-ціннісну систему визначення методичного потенціалу підручника як засобу інтерактивного навчання.*

***Висновки.** Актуальність теми полягає в критичному аналізі та в обґрунтуванні педагогічних проблем у сучасному підручникотворенні; у порівнянні існуючих традиційних підходів до організації освітнього процесу та визначенні шляхів посилення процесуальної*

сторони навчання Аналіз філософської, історичної, психолого-педагогічної літератури проблеми дослідження дав змогу виявити, що проблема сучасного підручникотворення викристалізувалася поступово під впливом потреб суспільства щодо входження в світовий освітній простір. Результати дослідження проблеми підручникотворення у вітчизняній та зарубіжній літературі дозволили охарактеризувати цю проблему в Україні.

Ключові слова: здоровий спосіб життя, здоров'язбереження, культура здоров'я, підручник, дидактична система, дидактичні принципи, плагіат, структура підручника, стилістика, критерії тестів.

Постановка проблеми. Вже багато років актуальними є дискусії: яким бути шкільному курсу «Основи здоров'я»? Кожного року точаться обговорення навколо програм, підручників, посібників, різного роду додаткових матеріалів. Здавалося б, що є навчальний комплект для учнів і методичні видання для вчителів. Але очевидні стійки недосконалості засобів навчання саме шкільних підручників. Адже проблема полягає у тому, що в погоні за осучасненням підходів до організації навчально-пізнавальної діяльності зазначеного курсу автори програм і підручників забули про такі педагогічні поняття: дидактичні принципи, цілісна дидактична система, дванадцяти-бальна система оцінювання навчальних досягнень, навчальні можливості учнів.

Дидактичний аналіз навчально-методичного комплексу з вищезгаданого курсу висвітлює стійке дилетанство авторів загалом у вітчизняному підручникотворенні. Наприклад, у посібниках для вчителів розробки уроків видаються за методичні рекомендації, усунення значної частини методичного апарату із підручника та тому подібне, некласифіковані запитання апарату засвоєння знань; переписування матеріалів із підручників біології, невдалі звернення до учнів зокрема «що ви знаєте про секс?», а що може знати хлопчик чи дівчинка про секс у свої роки? Це тільки незначна кількість прикладів, які свідчать про недосконалу дидактико-методичну обробку навчального матеріалу відповідно до вікових навчальних можливостей учнів. Зазначене свідчить про нерозуміння важливості знань структури шкільного підручника. Також уражає недбале ставлення до видання державних підручників видавництвами: якість малюнків, стилістичне редагування, кольорове забезпечення колонтитулів, зміст форзаців, недотримання академічної чесності – плагіат.

Звісно, що підручники видаються відповідно до навчальних програм, які розробляються на підставі Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти (Постанова Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 р. № 1392) з урахуванням Державного стандарту початкової загальної освіти (Постанова Кабінету Міністрів України від 20.04.2011 р. № 462) та відповідно до положень «Концепції Нової української школи» (2016 р.).

Найважливішими аспектами теорії шкільного підручника є дидактичні, психологічні, гігієнічні й книгознавчі вимоги, які ставляться до його створення; принципи та критерії добору наукових знань, а також вимоги щодо структури підручника: його понятійного апарату, ілюстративного матеріалу, апарату орієнтування та апарату організації засвоєння навчального матеріалу; лабораторного практикуму, комп'ютерної підтримки; забезпечення реалізації освітнього, розвивального та виховного потенціалу підручника.

Реалізація змісту, мети та завдань освіти турбують вітчизняних учених-педагогів: філософів, психологів, дидактів, методистів, учителів-практиків. Суспільство замовляє випустати із школи фізично і духовно здорових юнаків і дівчат здатних орієнтуватися в сучасних економічних умовах. Особливо вказане становиться актуальним під час переходу до НУШ. Сьогодні важливо виховувати людей здатних приймати рішення у будь-яких життєвих ситуаціях покликани сучасні засоби навчання, зокрема шкільні підручники. Для досягнення поставлених завдань зміст навчальних джерел повинен бути цілісною дидактичною системою та відповідати потребам сучасної людини.

Інтегрований предмет «Основи здоров'я» передбачає розвиток здоров'язбережувальної компетентності шляхом набуття учнями навичок збереження, зміцнення та відповідального ставлення до особистого здоров'я та здоров'я тих, хто поруч.

Основні результати дослідження. Аналіз публікацій і досліджень засвідчив, що проблеми шкільного підручника турбували та турбують багатьох українських і зарубіжних учених. Наприклад, у підручнику нового покоління, як вважав український учений філософ, педагог І. А. Зязюн, необхідно враховувати: психологічні особливості процесу утворення понять; створення умов для становлення базових інтелектуальних якостей особистості; формування метакогнітивного досвіду; забезпечення психологічно комфортного режиму розумової праці, детальної зміни конструювання сучасних засобів навчання, зокрема підручників [1, 18].

Сучасний підручник, на думку знаного вітчизняного вченого дидакта О. Я. Савченко, повинен мати виразні ознаки певної педагогічної технології. Щоб, переглядаючи його зміст, учитель міг побачити майбутній сценарій організації навчально-пізнавальної діяльності учнів. Йдеться не про стримування творчості вчителя, а про підручники нового покоління, технологічність моделі навчання якого повинні забезпечити випереджальну роль підручника щодо масової практики [5; 6, 260].

Структура сучасного шкільного підручника зі шкільного предмету «Основи здоров'я» є цілісною багатофункціональною дидактичною системою, незалежно від індивідуальних підходів авторів, зміст шкільного підручника основ здоров'я повинен гармонійно поєднуватися з дидактико-методичними

функціями, які створюють стратегію підручника відповідно до чинної державної програми. Слід зазначити, що кожна частина шкільного підручника може бути темою окремої статті.

Сьогодні знання та вміння рівнозначні. Якщо випускник школи не застосовує знання у реальному житті – це свідчить, що знання залишились пасивними. У структурі підручника з основ здоров'я важливою частиною є навчальний текст – основна словесна система загальної моделі підручника. Навчальні тексти – це тексти, призначені для викладення науково-навчальної інформації і формування загальних і специфічних умінь й навичок у будь-якій сфері навчальної діяльності [2, 39].

Але особливістю навчального тексту є те, що він обмежується навчальним матеріалом, який визначено цілями, відібрано, мінімізовано та дидактично оброблено. Чим нижча вікова група учнів, тим більше ускладнюється процес дидактичної та методичної обробки, якби приховується науковий зміст. Між тим, існує класифікація текстів щодо структури, змісту, підходів, еталонів, компонентів розвитку, виховання, формування критичного мислення тощо [3, 39]. Небажано, щоб були розбіжності між вимогами державної програми і змістом підручника. Це необхідно, щоб учень зміг самостійно надолужувати прогалини.

Особливості текстотворення підручників. У підручниках можуть бути: текст-визначення – дефініції (від лат. definitio – коротке визначення змісту якогось поняття), текст-опис, текст-оповідання. Але характерною рисою тексту зазначеного шкільного підручника є діалогічність, навіть полілогічність, проблемність, але доступність і зрозумілість і доцільність [2, 115].

Центральним або одним із головних понять у підручникотворенні, на думку дослідниці М. А. Козанджиевої, є текст, тому що лише текст є ланкою між думкою та мовою. Обидва ці компоненти підпорядковуються своїм законам і складають текстотворювальний потенціал [4, 120].

Аналіз текстів підручників дозволив вищезазначеному автору виділити категоріальні ознаки, жанри або моделі текстів. Практична цінність теорії текстів полягає, на нашу думку, в тому, що зміст і обсяг дозволяють звести властивості існуючих текстів до виявлення суттєвого, що називають у підручникотворенні категоріями. Виділення категорій у тексті дозволяє, в першу чергу, визначити зміст і обсяг кожної з них.

Поняття категорія тексту складається з мотиваційних, фактуальних, тематичних, концептуальних типів текстових зачинів, які створюють текстові очікування, емоційний настрій, спонукаючи на сприйняття навчального матеріалу, виконують проблемні, прогностичні, перспективні. Елементами та компонентами текстових зачинів і закінчень можуть бути, наприклад, евристичні факти, очікування зустрічі з новими спеціальними термінами а у шкільному підручнику з основ здоров'я, прийоми взаємозв'язку елементів текстових зачинів і закінчень. Цей перелік елементів і визначає мотиваційний компонент тексту, розпочинаючи від загальної характеристики, по-елементно закінчуючи в сукупності й узагальнені [3, 128].

Категорія інформативності характеризується своїм набором складових. Виділяють такі види текстової інформації: фактуальна, концептуальна, тематична, наукова, специфічна, практична. Вміння учнів розпізнавати текстове поле, працювати з ним, вміння виділяти в структурі тексту тематичну і концептуальну або тезисну інформацію становить головну умову критичного (аналізуючого) читання – в це поняття вкладаємо вміння відбирати головну думку, суть у прочитаному, робити умовиводи тобто приймати доцільне та своєчасне рішення. Категорія зв'язності дозволяє виявляти текстові очікування реметивного, тобто не утрудненого розуміння наукової інформації [3]. Категорія життя партитурності тексту дозволяє ввести в інформаційний запас аксіологічних (ціннісних, від грец. *αξία* – цінність, *λογος* – вчення) суджень, зокрема в сфері життєвих навичок здорового способу та здоров'язбереження разом із аксіологією педагогічною в залежності від того, які особистісні якості ми хочемо формувати в учнів [4]. Нам можуть вказати, що втручаємося у лінгвістику. Але, виконуючи головне завдання сучасної школи «навчити вчитися, навчити думати», формувати критичне мислення, приймати своєчасні та доцільні рішення виходу з несприятливих ситуацій повинно відбуватися у системі пізнавальної діяльності під час навчання будь-яким шкільним дисциплінам. На нашу думку, усвідомлення вчителем категоріальних ознак навчального тексту дозволить увести в хід формування читацьких умінь і, насамперед, критичного мислення. Слід зазначити, що читання розвиває передні долі головного мозку, які відповідають за пам'ять, формують критичне мислення.

Поняття про ієрархію тем, підтем або структуру тексту, тобто про частини тексту, про взаємозв'язок між ними, про доповнення, деталізацію, семантику, етимологію понять допоможуть сформувати в учнів вміння читання з розумінням, аналізуючи навчальний матеріал.

М.С. Казанджиева визначає коло лінгво-дидактичних і методичних проблем при створенні підручників для «нефілологів», які потребують подальших досліджень й осмислення [4, 115].

Важливим є навчити учнів користуватися апаратом орієнтування. Автори підручників недостатньо приділяють увагу цій частині підручника – способи орієнтування у виучуваному, мотиви, правила роботи зі спеціальними текстами, зв'язаних висловлювань, власних думок, гіпотез, результатів [2, 110].

Врахування фаз текстотворення: орієнтувальної, контролюючої, плануючої – необхідне для уявлення поняття про абзац, підтему тексту. Наприклад, важливо, щоб учні уявили, що поняття «підтема» розкривається на основі знань у самому тексті, в його абзацах, фрагментах базовими поняттями, що поняття є у тематичному словосполученні, вони потребують деталізації, але враховуючи вікові особливості учнів без зайвої деталізації.

Поняття про фактуальну інформацію. Базові поняття реалізуються підтемами, тезисами, висновками. Знання про перспективи розвитку теми від часткового до загального, від загального до конкретного, від причин до наслідків, від одної події до іншої [2, 111].

Мова підручника з основ здоров'я не повинна «розтікатися», вона має бути чіткою та зрозумілою, позбавленою витіюватості, науково грамотною. Тому, що великий розрив між поглядами учнів і науковців стане найбільш помітним, якщо мова підручника буде заакадемізованою, позбавленою оптимізму, вона буде гальмувати сприйняття навчального матеріалу [1, 14]. Правильність літературної мови і наукової термінології гармонійно поєднуються в ньому.

Мова сучасного підручника з основ здоров'я яскрава, образна, насичена зверненнями до учнів, що сприятиме приверненню їхньої уваги та примушенню їх до культури розумової та пізнавальної діяльності. А головне, мова підручника з основ здоров'я відповідає віковим особливостям учнів, які працюватимуть за ним [2, 156; 4, 200].

Мова підручника основ здоров'я має бути діалогічною зі зверненнями до учнів, з пропозиціями пригадати раніше вивчене з метою підготовки учня до сприйняття нової інформації, для встановлення взаємозв'язків у навчальному матеріалі [4, 215]. Текст підручника повинен бути основним, додатковим, пояснювальним. Ядро основного тексту становлять спеціальні поняття, закони, теорії, мова тощо. Упродовж вивчення шкільного курсу «Основи здоров'я» поняття, що сформувались при вивченні окремих розділів розширюються та розвиваються. Основу формування емоційно-цілісного ставлення до здорового способу життя, безпеки та благополуччя не у далекому майбутньому, а сьогодні, в цей час, чому сприятимуть описи практичних і лабораторних робіт, які у сучасних підручниках винесені у зошити, посібники, чим руйнується дидактична система підручника, актуальність самостережень, експериментів, що не сприяє наближенню та перенесенню здобутих знань у реальне життя [2, 38; 4].

До додаткового тексту належить необов'язковий для засвоєння матеріал. Він включається у текст для посилення наукової доказовості, або для посилення емоційного сприйняття, поглиблення основного тексту. Тож, як слушно помітив Д. Д. Зуєв: «Підручник не можна вважати дзеркальним відображенням навчальної програми. Тобто матеріал додаткового тексту може виходити за межі програми» [цит. 4, 15].

Додатковий текст містить біографічні дані видатних учених, історичні факти про відкриття, етимологія-походження, семантика - зміст назв, термінів, відомості про методи досліджень. Це допомагає учням уточнити, поглибити знання під час самостійної пізнавальної діяльності, роботи зі шкільним підручником з основ здоров'я.

Пояснювальний текст – це також структура змісту шкільного підручника. Характерним для нього є те, що він містить необхідну для розуміння та засвоєння навчальну інформацію. Саме він носить індивідуалізований характер і сприяє організації і здійсненню самостійної пізнавальної діяльності учнів [2, 58; 6, 260]. Складовими пояснювальних текстів є пам'ятки, правила, примітки, термінологічні покажчики, словники, схеми, діаграми, таблиці та ін., що становить основу методичного апарату шкільного підручника з основ здоров'я.

Висновки. Завдання сучасної школи – формування в учнів впевненості у власних силах, сприяння самоствердженню кожної дитини, створення умов для її самореалізації. Ці особистісні якості повинні ґрунтуватися на індивідуальних особливостях дитини (здоров'ї, здібностях, соціальному положенні тощо). Тож, вдосконалення шкільного підручника «Основи здоров'я» посилює процесуальну сторону формування в учнів здоров'язбережувальних навичок, здорового способу життя, стійких ціннісних уявлень про культуру здоров'я, самозбереження; допоможе вчителю уявити режисуру уроку. Ядром у структурі сучасного підручника з «Основи здоров'я» є: 1) наукова інформація, що забезпечує формування спеціальних знань; 2) методичний апарат, що посилює процесуальну сторону навчання, забезпечуючи формування вмінь і навичок, розвиток індивідуальних й особистісних якостей учнів, їх мотивації до збереження здоров'я. *Перспективами подальших досліджень* вбачаємо актуалізацію обґрунтування методичного забезпечення уроків у закладах загальної середньої освіти.

References

1. Зязюн І. А. Інтелектуально творчий розвиток особистості в умовах неперервної освіти. Київ : Видавництво «Віпол», 2000.
Zyazyun, I. A. (2000). *Intelektual'no tvorchyuy rozvytok osobystosti v umovakh neperervnoyi osvity* [Intellectually creative development of personality in continuing education]. Kyiv, Ukraine : Vydavnytstvo «Vipol».
2. Горяня Л. Г. Підручник – засіб формування особистості учня. К. : Основа, 2004. 208 с.
Horyana, L. H. (2004). *Pidruchnyk – zasib formuvannya osobystosti uchnya* [Textbook – a means of forming the student's personality]. Kyiv, Ukraine : Osnova.
3. Левченко Т. И. Современные дидактические концепции в образовании. Монография. К. : МАУП, 1995. 168 с.
Levchenko, T. I. (1995). *Sovremennyye didakticheskiye kontseptsii v obrazovanii*. Monografiya [Modern didactic concepts in education. Monograph]. Kyiv, Ukraine : MAUP.
4. Казанджиева М. С. Формирование коммуникативно-речевых умений в процессе работы с учебными текстами школьных предметов неязыкового цикла : дис. ... канд. пед. наук. Одеса, 1997. 174 с.

- Kazandzhiyeva, M. S. (1997). Formirovaniye komunikativno-rechevykh umeniy v protsesi roboty s uchebnymi tekstami shkol'nykh predmetov neyazykovogo tsikla [Formation of communicative-speech skills in the process of robots with educational texts of school subjects of a non-linguistic cycle]. *Candidate's thesis*. Odesa, Ukraine.
5. Савченко О. Я. Від людини освіченої – до людини культурної. *Рідна школа*. 1976. № 5–6.
Savchenko, O. Ya. (1976). Vid lyudyny osvichenoyi – do lyudyny kul'turnoyi [From an educated person to a cultured person]. *Ridna shkola – Native school*, 5–6.
6. Савченко О. Я. Дидактика початкової школи. Підручник для студентів педагогічних факультетів. К. : Абрис, 1997. 416 с.
Savchenko, O. Ya. (1997). Dydaktyka pochatkovoyi shkoly. Pidruchnyk dlya studentiv pedahohichnykh fakul'tetiv [Didactics of primary school. Textbook for students of pedagogical faculties]. Kyiv, Ukraine : Abrys.

Gorjana L.

ORCID: 0000-0003-1130-3210

PhD, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
President of the International Academy of Safety, Ecology and Health
(Kyiv, Ukraine), E-mail: gorjana2017@gmail.com

CRITERION-VALUE APPROACHES TO THE CREATION OF A MODERN TEXTBOOK FOR THE SCHOOL COURSE «FUNDAMENTALS OF HEALTH»

The article considers important conditions for creating a modern textbook for an integrated school course «Fundamentals of Health». The author encourages educators, publishers, teachers of higher educational institutions, practical teachers, and parents to get acquainted with the peculiarities of the school textbook structure: criteria for creating a textbook as an important tool for teaching, development, and education of students aimed at the actualizing knowledge about healthy lifestyles, health protection, health culture.

Emphasis is placed on the fact that there is only a small number of examples, which indicate incomplete didactic and methodological processing of educational material according to the students' age-specific teaching abilities. Aspects of the school textbook theory are didactic, psychological, hygienic, and book learning requirements for its creation; the principles and criteria for the selection of scientific knowledge, as well as the requirements for the textbook structure: its conceptual apparatus, illustrative material, orientation apparatus, and apparatus for organizing the study of educational material acquirement; laboratory practice, computer support; ensuring the implementation of educational, developmental and educational potential of the textbook.

The aim of the article is to describe the peculiarities of a modern textbook creation in Ukraine. The methodological basis of the article is formed by the theory of cognition (unity of content and form, interrelation of theory and practice, the theory of cognition as an active transformative and reflective category of activity), the concept of integration of educational humanization paradigms into education.

The scientific novelty lies in the improvement of the theory of national textbook creation: the role of a school textbook in the system of teaching aids is presented, which gave grounds for paying attention to the notion of «textbook» in scientific and pedagogical literature in the conditions of distance learning; criterion-qualitative system for determining the methodological potential of the textbook as a tool for interactive teaching is developed and substantiated.

Conclusions. Critical analysis and substantiation of pedagogical problems in modern textbook creation comprise relevance of the topic; in comparison with existing traditional approaches to the organization of the educational process and identification of ways to strengthen the processual aspect of teaching, the analysis of philosophical, historical, psychological and pedagogical literature of the research problems enabled us to find out that the problem of modern textbook creation has been gradually taking shape under the influence of society's needs to enter the world's educational space. The results of the research of the textbook creation problem in the native and foreign literature allowed us to characterize this problem in Ukraine.

Key words: *healthy way of life, health protection, health culture, textbook, didactic system, didactic principles, plagiarism, the structure of the textbook, stylistics, test criteria.*

Стаття надійшла до редакції 21.03.2021

Рецензент: доктор педагогічних наук, професор Н. О. Терентьєва